

Raymond Corbey

Homo reciprocans

Hoe uitwisseling de samenleving constitueert

De Academische Boekengids 53, november 2005, pp. 9-10.

Marcel Mauss' *Essai sur le don* (1924) geldt als een van de belangrijkste menswetenschappelijke teksten van de twintigste eeuw. De sociologe Aafke Komter en de antropologe Anna-Karina Hermkens bouwen voort op zijn werk, maar laten biologische aspecten onderbelicht.

Marcel Mauss' *Essai sur le don* (1924) behoort tot een van de belangrijkste menswetenschappelijke teksten van de twintigste eeuw. Het kernidee dat de etnoloog Mauss - de briljante leerling en dan collega, neef en uiteindelijk zelfs schoonzoon van de socioloog Emile Durkheim - in dit opstel uiteenzet, is dat het fenomeen 'uitwisseling' het cement van de samenleving is, de sociale orde constitueert. Uitwisseling veronderstelt wederkerigheid. Er treedt een drievoudige verplichting op: men is gehouden te geven, te ontvangen en terug te geven. Elk samenlevingsverband of -proces kan geanalyseerd worden als een complexe vervlechting, op vele niveaus, van uitwisselingsactiviteiten: van geschenken, diensten, gunsten, goederen, beleefdheden, huwelijkspartners enzovoorts, aldus Mauss. Deze uitwisseling vindt plaats tussen verwanten, burens, generaties, collega's, dorpsgenoten, zakenpartners, vreemden, zorgverleners en -ontvangers, diplomaten, militairen, staatshoofden, maar ook tussen mensen en geesten, mensen en voorouders of mensen en God.

Mauss ontwikkelde de inzichten in zijn korte tekst, oorspronkelijk een artikel in het periodiek *l'Année Sociologique*, aan de hand van twee klassieke etnografische studies: Franz Boas' etnografie van laat-negentiende-eeuwse potlatchrituelen in de Indiaanse gemeenschappen aan de westkust van Canada en Bronislaw Malinowski's etnografie van de *kula* uitwisselingscycli in de Trobriand Archipel in Melanesië. Bij de potlatch werden grote hoeveelheden bezittingen plechtig geschonken of zelfs vernietigd; bij de *kula* circuleren prestigieuze, 'onvervreembare' sieraden tussen eilanden, vaak generaties lang.

Het *Essai sur le don* is een onuitputtelijke bron van inspiratie gebleken. Claude Lévi-Strauss is er schatplichtig aan met zijn monumentale analyse van verwantschap als een constellatie van wederkerige uitwisselingsrelaties tussen exogame groepen (waarin huwelijkspartners van buiten moeten komen). Ook Louis Dumont grijpt met zijn niet onomstreden dissectie van de Indiase kastensamenleving terug op Mauss. Daar blijkt de *homo reciprocans* een, met de titel van zijn boek, *Homo hierarchicus* (1966), voor wie weigeren uit te wisselen even wezenlijk is als het wel te doen. Beide leerlingen van Mauss maakten school, ook in Nederland, niet in de laatste plaats te Leiden. Jet Bakels, bijvoorbeeld, analyseerde de door complexe mythische voorstellingen gestuurde uitwisseling tussen dorpelingen en dieren in het regenwoud van Kerinci, Sumatra (besproken in *ABG* # 27).

'HET KERNIDEE DAT DE ETNOLOOG MARCEL MAUSS IN *ESSAI SUR LE DON* UITEENZET, IS DAT HET FENOMEEN "UITWISSELING" HET CEMENT VAN DE SAMENLEVING IS - EN DE SOCIALE ORDE CONSTITUEERT.'

Mauss' inzichten werken behalve in de culturele antropologie door in verschillende andere disciplines, op nogal uiteenlopende wijzen. In de filosofie inspireerde hij Georges Bataille tot een nietzscheaanse cultuurkritiek die de benepen burgerlijke economie verspilling (*dépense*) voorhoudt als cultuurideaal. Jacques Derrida gaf zich over aan koket-verwarde bespiegelingen over de altijd berekenende, dus nooit geheel 'zuivere' of 'spontane' gift.

In Nederland verkende Dorien Pessers rechtsfilosofische en ethische aspecten van het wederkerigheidsbeginsel, door haar op één lijn gesteld met het vrijheids- en het gelijkheidsbeginsel. Voor economen van belang bleek de anti-utilitaristische inslag van Mauss, fel anti-liberaal socialist. Sociologen en economen in Frankrijk richtten in 1981 de zeer actieve *Mouvement Anti-Utilitariste dans les Sciences Sociales (M.A.U.S.S.)* op, met een eigen tijdschrift en publicatiereeks. Theologen herinterpreteerden de christelijke scheppings- en genadeleer vanuit Mauss.

De archeoloog David Fontijn paste Mauss toe op het ritueel (op)offeren van metalen bijlen, zwaarden en ornamenten, gedeponneerd in rivieren of moerassen, in de Noordwest-Europese bronstijd. Hij reconstrueert deze praktijk in termen van de biografie van objecten en hun vervlechting met die van personen. Jos Bazelmans analyseerde aan de hand van het oud-Engelse geschrift *Beowulf* kosmologisch-rituele aspecten van de vroegmiddeleeuwse uitwisseling van geschenken als constitutief voor de identiteit en waardigheid van de betrokken leenheren, leenmannen en hun krijger-volgingen.

Aan deze rijke *Wirkungsgeschichte*, waarvan ik slechts enkele momenten noemde, draagt de sociologe Aafke Komter bij met haar onlangs verschenen *Social Solidarity and the Gift*. Inzet is de antropologische uitwisselingstheorie te verbinden met het daarvan betrekkelijk losstaande sociologisch onderzoek naar sociale binding, saamhorigheid en gemeenschapszin. Komter heeft in Utrecht de leeropdracht 'Vergelijkende studies van maatschappelijke solidariteit' en is betrokken bij het NWO-programma *Sociale cohesie*.

Zij begint dit project met een fijnmazige ontleding en categorisering van symbolische, economische, culturele, morele en psychologische aspecten van geven en van geschenken, geenszins homogene verschijnselen. Geen gebrek daarbij aan fascinerende casuïstiek, wat de leesbaarheid ten goede komt, en veel aandacht voor dankbaarheid en genderaspecten. In het kerngedeelte van haar studie confronteert Komter de antropologische en sociologische tradities en toont zij hoe deze elkaar kunnen aanvullen en verrijken. Het afsluitend deel van het boek behandelt solidariteit in de hedendaagse, gesegmenteerde samenleving in verband met onder meer de welvaartsstaat, burgerschap, individualisering, migratie en globalisering.

Al met al is dit een uitgebalanceerde verslaglegging van tien jaar empirisch en theoretisch onderzoek, door zijn samenvattende aard ook geschikt als inleiding in deze haast onuitputtelijke thematiek. Tot de sterke eigen punten behoren Komters analyses van het iets of zich opofferen en haar aandacht voor negatieve aspecten van het fenomeen: solidariteit wordt vaak gezien als iets goeds, maar sluit behalve in ook uit en kan in het eerste geval verstikkend werken.

Onderbelicht blijft de tegenstelling in de cultureel-antropologische literatuur tussen enerzijds visies die het primaat van ideeën en waarden benadrukken en anderzijds visies die meer belang hechten aan nut, functie en macht. Dat is overigens niet per se een negatief punt, omdat Komter zelf met veel nuance laveert en zo dit soort polarisatie weet te vermijden.

Terwijl Komter als sociologe vooral uitwisseling in moderne samenlevingen onderzocht, verrichtte de antropologe (en archeologe) Anna-Karina Hermkens veldwerk in een kleinschalige, traditionele maar in de modernisering en globalisering begrepen gemeenschap: de Melanesische Maisin, aan de kust van de Collingwood Bay. Het gaat om zo'n drieduizend tuinbouwers en vissers, verdeeld over zesendertig clans en tien dorpen. In juni 2005 promoveerde Hermkens te Nijmegen op de studie *Engendering Objects. Barkcloth and the Dynamics of Identity in Papua New Guinea*.

Dit is een degelijke etnografie van Nederlandse bodem, zeer welkom nu antropologen zich steeds meer richten – als zodanig natuurlijk zinvol – op westerse multiculturele samenlevingen, globalisering, ecologische problemen, internet, management en dergelijke, tot aan *postmodern pregnancy* toe. Hun traditionele disciplinaire identiteit dreigt daarbij te vervagen in allerlei nieuwe, interdisciplinaire, vaak als 'cultural studies' en dergelijke aangeduide onderzoeks- en onderwijsstructuren.

'DE BOOMBASTDOEKEN VAN DE MAISIN FUNGEREN ALS KLEDING VOOR MANNEN EN VROUWEN, ALS BRUIDSGIFT, TER LEGITIMERING VAN LANDRECHTEN, IN OVERGANGSRITUELEN EN IN KERKELIJKE FEESTEN.'

Hermkens beweegt zich in de voetsporen van de *gender anthropology*, wat mooi aansluit bij Komters boek in het algemeen en haar hoofdstuk over gift en *gender* in Nederland in het bijzonder. De Maisin-cultuur wordt vanuit een vrouwelijk perspectief beschreven, met veel aandacht voor lichamelijke. Centraal in het boek staan door vrouwen met mythische clansymbolen beschilderde, onvervreembare boombastdoeken. Deze *tapa* fungeren als kleding voor mannen en vrouwen, als bruidsgift, ter legitimering van landrechten, in overgangsrituelen en in kerkelijke feesten. Daarnaast is er een flinke productie van minder onvervreembare *tapa* voor ruilhandel en markt.

Vrouwen en 'vrouwelijke' goederen blijken cruciaal in de ingewikkelde ceremoniële uitwisselingssystemen tussen clans en met naburige groepen, door de traditionele antropologie meestal geassocieerd met mannen en beschreven vanuit een mannelijk perspectief. De patronen op de doeken, in mannelijke lijn doorgegeven maar exclusief door vrouwen vervaardigd, verwijzen naar de verrichtingen van heldhaftige mannelijke clanvoorouders.

Dit is hoe de Maisin zelf denken over uitwisseling en reciprociteit: hun ideaal is 'to maintain and achieve a state of *marawa-wawe*, which is harmony and balance in social relationships ... closely intertwined with two principles of giving: the concept of respect (*muan* or *sabu*), and love or compassion (also denoted with *marawa-wawe*).' De desbetreffende normen zijn volgens Hermkens zo strikt dat men van wederkerigheidsdwang kan spreken – een treffend voorbeeld van de door Komter naar voren gehaalde negatieve aspecten van het fenomeen uitwisseling.

Deze studie is, evenals genoemde studies over de bronstijd en de *Beowulf*, een mooie illustratie van het maussiaanse inzicht dat uitwisseling veel bijdraagt aan identiteit op diverse niveaus: individueel, gender, clan en volk. De biografieën van personen en van dingen kunnen zo intiem vervlochten zijn dat ze constitutief zijn voor elkaar.

Het boek is nadrukkelijk ook een bijdrage aan wat met een enigszins ongelukkige maar ingeburgerde

term 'materiële cultuur' studies wordt genoemd. Ook dat is erg welkom, want de Melanesische *tapa* zijn vergeleken met de Polynesische onderbestudeerd. Hermkens besteedt gedetailleerd aandacht aan de vervaardiging van de *tapa* en gaat in op koloniale verzamelactiviteiten en op de postkoloniale handel in boombastdoeken. Zo draagt zij bij aan de ontsluiting van de door haar bestudeerde doeken en andere Maisin-objecten in westerse etnografische musea.

Komters sociologische studie van uitwisseling en solidariteit is een synthese door een rijpe wetenschapster. De etnografie van de antropologe Hermkens, een generatie jonger, is theoretisch minder uitgebalanceerd, sterker verkennend, soms nogal wild, in verschillende richtingen, maar op een open en spannende manier.

'AAFKE KOMTER STELT ZICH IN HAAR BOEK TEN DOEL DE TWEE GESCHIEDEN TRADITIES VAN ONDERZOEK NAAR UITWISSELING, DE ANTROPOLOGISCHE EN DE SOCIOLOGISCHE, MET ELKAAR IN VERBAND TE BRENGEN. ER IS EEN DERDE TRADITIE DIE VOLGENS MIJ NET ZO RELEVANT IS, MAAR NAUWELIJKS AANDACHT KRIJGT: DE EVOLUTIONAIRE GEDRAGSBIOLOGIE.'

Aafke Komter stelt zich in haar boek ten doel de twee gescheiden tradities van onderzoek naar uitwisseling, de antropologische en de sociologische, met elkaar in verband te brengen. Er is echter een derde traditie die volgens mij net zo relevant is, maar nauwelijks aandacht krijgt: de evolutionaire gedragsbiologie. De verschijnselen waarover het hier gaat - samenwerking, reciprociteit, altruïsme - komen immers ook bij (andere) dieren voor! Biologen spreken bij de wijdverbreide aangeboren neiging om verwanten te helpen, en daarmee de eigen genen, van *inclusive fitness* en *kin selection*. Schaarser bij andere soorten en minder sterk ontwikkeld dan bij mensen, is wederkerig altruïsme: samenwerking tussen niet per se verwante individuen op een 'voor wat hoort wat' basis. Dat zie je onder meer bij chimpansees, bloed uitwisselende vampiervleermuizen en vlooiende bavianen.

Verder wordt er steeds nadrukkelijker op gewezen dat zulke typisch menselijke gedragingen als plezier in het zien van het geluk van anderen, liefdadigheid, sociaal protest, politiek activisme, *fair play*, hulpvaardigheid en gastvrijheid ook iets te maken hebben met onze biologische aanleg, en niet alleen met verworven culturele waarden. De mens is niet alleen een voortdurend, zelfs in altruïstisch gedrag, de eigen baten optimaliserende *homo oeconomicus*. Deze visie wordt ondersteund door het bestaan van emoties als schaamte, schuld, empathie, verontwaardiging, door alledaagse gedragspatronen en door ingenieuze speltheoretische experimenten waarin zelfzuchtige profiteurs consequent bestraft blijken te worden, zelfs als dat aanzienlijke kosten creëert.

Uit door Komter en anderen verricht onderzoek naar wederkerigheid in Nederland blijkt dat men verwanten ongeveer twee keer zoveel helpt als vrienden. Terecht maar te terloops stipt zij hierbij het verband met *kin selection* aan, verwijzend naar het werk van de primatoloog Frans de Waal over samenwerking, loyaliteit en bestraffing bij chimpansees. Juist in deze richting, zo luidt mijn kanttekening bij beide besproken boeken en de traditie(s) waarin ze staan, is winst te boeken.

Er zijn echter grote weerstanden te overwinnen, die samenhangen met de disciplinaire identiteit en het impliciete mensbeeld van de culturele antropologie als *human science* die tevens *humane* is, menselijk. Zowel in de Noord-Amerikaanse als in de Franse traditie, waartoe Mauss behoort, geldt cultuur als datgene wat de menselijke biologie overstijgt, omdat hier symbolische, talige zingeving, waarde, betekenis, moraal in het spel is. Volgens Mauss zouden gift en wederkerigheid zelfs precies het moment markeren waarop het dier mens wordt, waarop het intreedt in de culturele en morele orde, en daarmee de hobbesiaanse oorlog tussen allen achter zich laat.

De hier gesignaleerde derde weg, die eveneens integratie behoeft met de rijke antropologie van uitwisseling, behandelt daarentegen menselijke cultuur nadrukkelijk als een biologisch-adaptief gegeven, en ziet de wortels van wat bij mensen complexer en met rijke symboliek optreedt juist in het biologische. Spannende voorbeelden van dit soort onderzoek zijn de *gene-culture co-evolution* benadering van Richard Boyd, de antropologische toepassing van *behavioral socio-ecology* in Amazonië door Hillard Kaplan, of het door grote weerstanden moeizame maar baanbrekende werk van antropologische pioniers als Robin Fox over menselijke verwantschap of Napoleon Chagnon over verwantenselectie.

Zonder dat hen dat zo voor ogen stond, biedt dit nieuwe, door Komter en Hermkens neergezette tweeluik over 'de fundamentele menselijke impuls tentoon te spreiden, te delen, te schenken' (Malinowski) een mooi uitgangspunt voor een levenswetenschappelijk beter onderbouwde antropologie van reciprociteit en uitwisseling.

Prof. dr. R.H.A. Corbey is verbonden aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Universiteit Tilburg en de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden.

Besproken boeken:

Engendering Objects. Barkcloth and the Dynamics of Identity in Papua New Guinea
door **Anna-Karina Hermkens**
Dissertatie Universiteit Nijmegen.
368 pag.
Te bestellen via info@ethnographicartbooks.com, € 35,00

Social Solidarity and the Gift
door **Aafke Komter**
Cambridge University Press. Cambridge 2005.
246 pag.
(*Solidariteit en de Gift* verscheen in 2003 bij Amsterdam University Press.), € 26,55

Literatuur:

- **Jos Bazelmans** (1999). *By Weapons made Worthy. Lords, Retainers and their Relationship in Beowulf*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- **Raymond Corbey** (1994). 'Gift en transgressie. Kanttekeningen bij Bataille', *Tijdschrift voor Filosofie* 56: 272-312.
- **David Fontijn** (2001/2002). *Sacrificial Landscapes. Cultural Biographies of Persons, Objects and Natural Places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, ca. 2300-600 B.C.* Leiden: *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34.
- **Dorien Pessers** (1999). *Liefde, solidariteit en recht. Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.